शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर

[illegible], यू.जी.सी. मान्यताप्राप्त त्रैमासिक

(Peer Reviewed Referred Research Journal)

ISSN No. 2319-6025

शिविम संशोधन पत्रिका

वर्ष-नववे : जोडअंक-एकवीस आणि बावीस : जानेवारी ते जून २०२०

मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयातील विविध संप्रदाय

दिनांक १ व २ फेब्रुवारी, २०२०

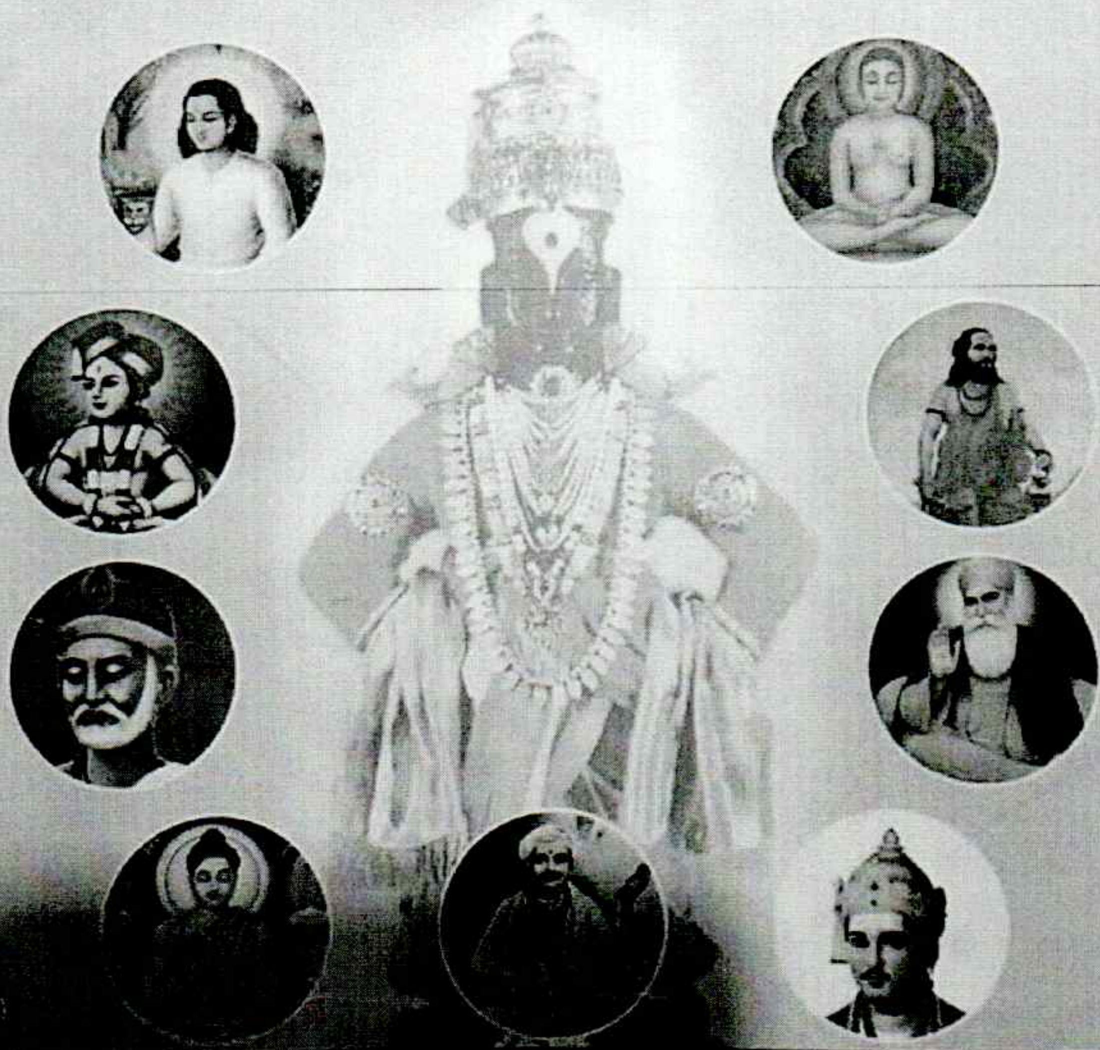

सद्गुरु गाडगे महाराज कॉलेज, कराड

(स्वायत्त महाविद्यालय)

ता. कराड जि. सातारा

राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियान (रुसा)

REDMI NOTE 5 PRO
MI DUAL CAMERA
2022/1/4

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाचे विद्वत्प्रमाणित त्रैमासिक

शिविम संशोधन पत्रिका

(Peer Reviewed refered Research Journal - ISSN No. 2319-6025)]
(विद्यापीठ अनुदान अयोग नवी दिल्ली, मान्यता अ.क्र. ६४१७५)

सद्गुरु गाडगे महाराज कॉलेज, कराड

राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियान (रुसा)

वर्ष नववे : अंक एकवीस - बावीस
जानेवारी - फेब्रुवारी - मार्च - एप्रिल - मे - जून २०२०

मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयातील विविध संप्रदाय

संपादक
डॉ. शिवकुमार सोनाळकर

अतिथी संपादक
डॉ. मोहन राजमाने,
प्राचार्य, स.गा.म. कॉलेज, कराड
डॉ. रेश्मा दिवेकर   प्रा. डॉ. रमेश पोळ

कार्यकारी संपादक
डॉ. नीला जोशी

संपादक मंडळ
डॉ. नंदकुमार मोरे,   डॉ. गोमटेश्वर पाटील,   डॉ. तातोबा बदामे,   डॉ. दिनेश वाघुंबरे

सल्लागार समिती
डॉ. राजन गवस,   डॉ. प्रकाश कुंभार,   डॉ. डी. ए. देसाई,   डॉ. अनिल गवळी

प्रकाशक
अध्यक्ष, शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर
अनुराज, ७/ब, सूर्यवंशी कॉलनी, सानेगुरुजी वसाहत, कोल्हापूर ४१६०११

मुद्रक
श्रीधर मुद्रणालय, कराड
३३८, सोमवार पेठ, कराड ४१५११०
मोबा. ९८९०४९८४९७

मूल्य : ३००/-

ही संशोधन पत्रिका प्रकाशक डॉ. शिवकुमार सोनाळकर यांनी शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर यासाठी श्रीधर मुद्रणालय, कराड येथे छापून अनुराज, ७/ब, सूर्यवंशी कॉलनी, सानेगुरुजी वसाहत, कोल्हापूर ४१६०११ येथे प्रकाशित केली. या पत्रिकेत प्रकट झालेल्या मतांशी संपादक, प्रकाशक, सल्लागार व मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

वारकरी संप्रदाय आणि संत तुकारामांची शिकवण

डॉ. मनमोहन राजे
शिवराज कॉलेज, गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर.

वारकरी संप्रदाय हा मराठी मातीमध्ये आणि संस्कृतीमध्ये रूजलेला संप्रदाय आहे. वारकरी संप्रदायाच्या बरोबरीने असलेला महानुभव संप्रदाय व इतर संप्रदाय म्हणावे तितके रूजले नाहीत. मात्र वारकरी संप्रदाय घराघरामध्ये रूजलेला आहे. प्राचीन किंवा मध्ययुगीन कालखंडामध्ये वारकरी संप्रदायाचे महत्त्व मोठे होते. बाराव्या शतकापासून ते सोळाव्या शतकापर्यंत ज्ञानेश्वरांपासून ते तुकारामापर्यंत अनेक संत होऊन गेले. जाती-धर्मांचे वावडे नसल्यामुळे अठरापगड जातीतून अनेक संत पुढे आले. पंढरी आणि तेथील विठ्ठल या दैवताशी एकनिष्ठ राहून वारकरी संप्रदायातील सर्वच संतांनी अध्यात्मिक आणि सामाजिक जागृती केली आहे. त्यामुळे वारकरी संप्रदायाचे महत्त्व लोकांमध्ये ठसून राहिले.

वारकरी संप्रदायाची विविध नावे आहेत. वारकरी, माळकरी, भागवत संप्रदाय अशा विविध नावाने वारकरी संप्रदायाला ओळखले जाते. हा महाराष्ट्रातील लोकप्रिय भक्तिसंप्रदाय आहे. वारी करणारा या अर्थाने वारकरी शब्द वापरला आहे. ''वारी या शब्दाचा अर्थ यात्रा, नियमित फेरी, व्रत, येरझार असा आहे, म्हणजेच आपल्या उपास्य देवतेच्या मग ती कोणतीही असो. यात्रेला जो नियमितपणे, एक व्रत म्हणून जातो, तो वारकरी.''[१] असे वारकरी शब्दाच्या निमित्ताने मराठी विश्वकोशात म्हटलेले आहे. वारकरी संप्रदायाचा संबंध हा पंढरपूरच्या विठ्ठलाशी जोडला आहे. विठ्ठल म्हणजे वारकरी संप्रदाय आणि वारकरी संप्रदाय म्हणजे विठ्ठल असे सूत्र निर्माण झाल्याचे दिसते. याबद्दल वेगवेगळे विचार आढळतात. ''वारकरी संप्रदायाचे उपास्य दैवत असलेल्या विठ्ठलाचे निर्देश श्रुतिस्मृतिपुराणात आलेले नाहीत. विष्णुसहस्त्रनामात तसेच विष्णुच्या मानल्या गेलेल्या चोवीस अवतारात विठ्ठलाचा अंतर्भाव झालेला दिसत नाही. तथापि विठ्ठलाला इसवी सनाच्या अकराव्या बाराव्या शतकापासून असाधारण अशी वैष्णव प्रतिष्ठा प्राप्त झालेली आहे. विष्णुपासून विठ्ठल हे नाव बनले आहे. असे मत अभ्यासकांनी व्यक्त केले आहे.''[२] वारकरी संप्रदायाचा उगम केव्हा, कसा झाला याबद्दल एकमत होत नसले, तरी ज्ञानदेवांच्याही पूर्वी पंढरपूरची वारी होती. ज्ञानेश्वरांचे वडील विठ्ठलपंत हे पंढरीचे वारी करत असत. संत बहिणाबाईचा कालखंड हा सतराव्या शतकातील आहे, [illegible] बाराव्या शतकातील आहे. त्यामुळे जिव्हाळ्यापोटी [illegible] असावे. बहिणाबाईच्या अभंगाविषयी पुढीलप्रमाणे मत [illegible] पंढरपूरचा महिमा गाजत होता आणि भक्त पुंडलिकाची [illegible] हे मंदिर फार पुरातन असले पाहिजे आणि वारकरी [illegible] असा निष्कर्ष निघतो. ह्या पार्श्वभूमीवर 'ज्ञानदेवे [illegible] तर ज्ञानेश्वरांनी वारकरी संप्रदायाचा पाया [illegible]

PRINCIPAL
Shivaraj College of Arts, Commerce & D.S. Kadam Science College,
GADHINGLAJ (Dist.Kolhapur)

REDMI NOTE 5 PRO
MI DUAL CAMERA
2022/1/4

तरी ते नव्हती संतजन । तेथे नाही आत्मखूण''

डोक्यावर केस वाढविले, अंगात आणले म्हणजे तो चांगल्या विचारांचा असतोच असे नाही, तर तो ढोंगी आणि लबाड असतो, असे तुकाराम ढोंगी साधुंबद्दल स्पष्टपणे सांगतात. समाज सुधारणेचा उद्देश संत तुकारामांचा असल्यामुळे ते पावलोपावली समाजाला शिकवण देऊन जागृत ठेवतात. संत तुकारामांच्या सामाजिक कार्यांबद्दल डॉ. निर्मलकुमार फडकुले म्हणतात, ''संत हा एकांतापेक्षा लोकांतात अधिक रमतो. त्यांच्या जीवनदृष्टीत करुणा, क्षमाशीलता असतात. तुकारामांनी आपल्या कीर्तन - प्रवचनातून हजारो लोकांना स्फुरण दिले. जगण्याचा मंत्र दिला.''[९]

ढोंगी साधूजवळ कोणतेही ज्ञान नसतानाही तो गर्विष्ठ आणि ताठ असतो. त्यांच्या अंगात नाना कळा असतात. जवळ 'गोविंद' नसतानाही आव आणून समाजाची फसवणूक करतात. असे लोक धर्मबुडवे असल्यामुळे तुकाराम समाजाला सावध करतात. तुकारामांच्या कार्यांचा गौरव करताना डॉ. अनिल गवळी यांनी म्हटले आहे, ''तुकाराम संतत्व, ... ज्ञान, भक्ती, निष्ठा अशा गुणांची धारणा मनुष्याने करावी याविषयी बोलताना आढळतात''

देवतांबद्दलची शिकवण

संत तुकारामांच्यामध्ये मानवतावादी विचारसरणी असल्यामुळे समाजाला देवभक्तीचे शिकवण दिली. विठ्ठल आणि रुक्मिणी हीच दैवते तुकारामांनी मानली व त्यांचेच नामस्मरण केले.

''तीर्थी धोंडा आणि पाणी । देव रोकडा सज्जनी''

अशा अभंगरचनेतून देवत्व कोठे असते. हे स्पष्ट सांगितले आहे. तीर्थक्षेत्रामध्ये देव नसून दगड-धोंडे आणि पाणी असते. देवाचा शोध माणसाच्या अंतःकरणात असतो असे तुकाराम सांगतात. संत तुकारामांची ही विचारसरणी पुरोगामी विचारांची आहे, हे स्पष्ट होते. तुकारामांच्या प्रस्तुत विचारांबाबत डॉ. निर्मलकुमार फडकुले यांनी चांगले विश्लेषण केले आहे. ते म्हणतात, ''देवळातल्या देवापेक्षा माणसातला देव जागवायचा आणि लोकांना दाखवण्याचा त्यांचा प्रयत्न ही त्यांच्या सामाजिक जाणिवेची प्रमुख खूण आहे. यात्रा-जत्रा आणि देवदेवके करणाऱ्या लोकांना त्यांनी परखडपणे सांगितले.''[९] समाजातील अनेक लोक क्षुद्र देवतांच्या नादी लागून स्वतःचे व कुटुंबाचे नुकसान करतात.

प्रापंचिक शिकवण

संत तुकारामांनी परमार्थासाठी प्रपंच सोडा असे सांगितले नाही. परमार्थाच्या आड प्रपंच येऊ नये असेच त्यांचे विचार होते. त्याप्रमाणे त्यांनी प्रापंचिकांना शिकवण दिली. संतानप्राप्ती, लग्न, हुंडा, व्यसन, कौटुंबिक विकास यांचा प्रपंचाशी अनन्यसाधारण संबंध आहे. ... विषय हे प्रापंचिक जीवन जगणाऱ्या व्यक्तीशी निगडीत आहेत. तुकाराम त्याबद्दल लोकजागृती करतात. समाजातील काही भोंदू लोक प्रापंचिकांची फसवणूक करतात. संतानप्राप्तीसाठी ... लोकांची दिशाभूल करून फसवतात. तुकाराम संतानप्राप्तीसाठी पति-पत्नीच्या ... विश्वास ठेवतात, अशिक्षित लोकांनी ... प्रापंचिकांनी गुंतू नये, हा महत्त्वपूर्ण विचार ... मांडला आहे.

कौटुंबिक जीवनात लग्नसोहळ्यास महत्त्व आहे. लग्नासाठी लाखो रुपयांची उधळपट्टी केली जाते. त्यासाठी प्रसंगी कर्ज काढले जाते. तुकारामांना हा खर्च अनाठायी वाटतो. दिखाव्याची आरास, वाजंत्री, भोजन, दागदागिने, महागडे कपडे, आहेर यासाठी लागणारा खर्च म्हणजे अधोगतीचा मार्ग आहे. त्यामुळे लग्न साध्या पद्धतीने करण्याचा सल्ला तुकारामांनी दिला आहे. लग्न म्हणजे दोन जीवांचे मीलन असते. दोन कुटुंबे जोडल्यामुळे त्यांच्यात एकोपा निर्माण होतो. हुंडा हा दोन कुटुंबात वैर निर्माण करत असतो. हुंडा हा राक्षस असल्याचे तुकाराम सांगतात. हुंड्याच्या अनिष्ठ प्रथेविषयी तुकारामांची शिकवण पुढीलप्रमाणे आहे,

''हाती होन दाविती बेणा । करिती लेकीची धारणा
ऐसे धर्म झाले कली । पुण्य रंग पापबळी''

मुलाकडील लोक तिच्या गुणांचा विचार न करता तिची हुंड्याच्या रुपाने किंमत करतात, हे दुष्ट आणि समाजहिताला मारक असल्याचे तुकाराम सांगतात.

भारतीय समाज हा अनेक व्रतवैकल्ये, तीर्थयात्रा, दानधर्म, स्नानविधी याला अधिक महत्त्व देतो. प्रत्येक बारा वर्षांनी सिंहस्थपर्वणी येते, तेव्हा समाज व्रतवैकल्ये करतो. पर्वणीच्या निमित्ताने समाज अंधश्रद्धेत गुरफटतो. त्याबद्दल तुकाराम म्हणतात,

''आली सिंहस्थ पर्वणी । न्हाव्या भटा झाली धनी
अंतरी पापांच्या कोटी । वरीवरी बोडती दाढी''

तुकाराम हे चिकित्सक संत असल्यामुळे बारीक बारीक अनिष्ट गोष्टींकडे लक्ष देतात. सिंहस्थ पर्वणीमध्ये न्हावी आणि भटांची आर्थिक चंगळ होते. मुंडण केल्यामुळे अवगुण जात नाही. ते जाण्यासाठी आचरण चांगले असावे लागते. तुकारामांचा हा पुरोगामी दृष्टिकोन आहे. भक्तीशिवाय कर्म हे तुकारामांना शीण वाटतो. व्रतवैकल्यांना तुकारामांनी अभंगातून विरोधच केला आहे.

संदर्भ

१. रेगे मे. पुं., 'मराठी विश्वकोश', खंड १६, महाराष्ट्र राज्य विश्वकोशमंडळ, मुंबई, प्र.आ.१९९९ पृ. ७५.
२. तत्रैव, पृ. ७५.
३. तत्रैव, पृ. ७८.
४. बहिरट भालचंद्र, 'वारकरी संप्रदाय उदय व विकास', व्हीनस प्रकाशन, पुणे, द्वि.आ.१९८८, पृ. १७.
५. नेरकर अरविंद, 'वारकरी संप्रदाय आणि संत साहित्य', मोहिते शिवाजीराव (संपा.), कर्मवीर प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २००८, पृ. ५७.
६. भाटवडेकर मो. वि., 'राजहंस मराठी विश्वकोश', राजहंस प्रकाशन, पुणे, २००७, पृ. १०३.
७. फडकुले निर्मलकुमार, 'संत साहित्य आणि समाजप्रबोधन', भगत रा. तु. (संपा.), दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २००५, पृ. ७९.
८. गवळी अनिल, 'सर्वात्मभावी तुकाराम', सायन पब्लिकेशन, पुणे, प्र.आ. २०१६, पृ. ९२.
९. फडकुले निर्मलकुमार, उनि., पृ. ७९.

* * * * * *

कथा अर्थ ह्या संप्रदायाला अध्यात्मनिष्ठ मानवतावादाचे अधिष्ठान त्यांनी प्राप्त करून दिले." वारकरी संप्रदायाच्या बाबतीत आणि ज्ञानेश्वरांच्या कर्तृत्वासंबंधात विद्वज्जनातील हे मत महत्त्वाचे वाटते. भालचंद्र बहिरट यांनी विठ्ठलाचा संदर्भ पुढीलप्रमाणे सांगितला आहे. ते म्हणतात, "इ.स. सहाव्या शतकापासून तेराव्या शतकाच्या काळात विठ्ठलाचे व पंढरीक्षेत्राचे महत्त्व वाढत गेल्याचे दिसून येते. वाङ्मयीन पुराव्यात शंकराचार्यांचे स्तोत्र व श्रीकर भाष्यातील उल्लेख एवढेच असले तरी निरनिराळ्या शिलालेखातील उल्लेखावरून ही गोष्ट स्पष्ट होते की, या काळात विठ्ठलदैवत प्रसिद्ध झाले. त्याप्रमाणे लोकमान्य झाले." उपरोक्त मतांवरून स्पष्ट होते की, इसवी सनाच्या सहाव्या शतकाच्या मागील पुढील कालखंडामध्ये विठ्ठल हे दैवत होते. आणि या वारकरी संप्रदायाची स्थापना झाली असावी. तर "वारकरी संप्रदायाची स्थापना ज्ञानदेव-नामदेवादी संतांच्या अगोदर सुमारे दीडशे वर्षे झाली असावी असे यासंबंधी पुरावे उपलब्ध आढळतात." असे अरविंद नेरकर यांनी म्हटले आहे.

संत तुकारामांच्या शिकवणीचे स्वरूप

संत तुकाराम हे समाजशिक्षक होते. त्यांनी केवळ अध्यात्मिक उपदेश केला नाही, तर सामाजिक उपदेशही केला आहे. "शिकवण, उपदेश, ज्ञान, युक्ती, सल्ला, मंत्र, गुरूमंत्र", असे समानार्थी शब्द शिकवणीच्या संदर्भात योजले जातात". समाज विविध समस्यांनी ग्रासलेला असल्यामुळे त्याला वैचारिक मार्गदर्शन देणे आवश्यक होते. वारकरी संप्रदायातील अनेक संतांनी ते कार्य करून समाजाला चांगल्या मार्गावर आणण्याचे कार्य केले. त्यामध्ये संत तुकारामांचे कार्य मोठे आहे. म्हणून संत तुकाराम हे समाजशिक्षक मार्गदर्शक ठरतात.

अध्यात्मिक शिकवण

तुकारामांची शिकवण ही विविधतेची होती, त्यामध्ये अध्यात्मिक शिकवण महत्त्वाची आहे. तुकारामांना 'विठ्ठल' हाच एक सत्य वाटतो. त्यामुळे ते विठ्ठलसत्य सांगतात.

"सत्य तू सत्य तू सत्य तू विठ्ठला
का गा हा दाविला जगहाकार"

तुकारामांच्या शिकवणीमध्ये भक्ती हा महत्त्वाचा धागा असून, त्यांनी भक्तीची शिकवण सांगितली आहे. समस्त जनांना भक्ती ही तारून नेते, त्यामुळे त्यांनी भक्तीचा सोपा मार्ग सांगितला आहे. अशा भक्तीसाठी म्हणजेच परमेश्वरासाठी वनात जावे लागत नाही, तर परमेश्वरच आपल्याकडे येतो, हे सांगताना तुकोबाराय म्हणतात,

"नलगे सायास जावे वनांतरा
सुखे येतो घरा नारायण"

भक्ती ही सोपी आहे, हे सांगतानाच ती मुळाबरची पोळी आहे, हे सांगायला ते विसरत नाहीत.

पांडुरंगाचे नामस्मरण हा तुकारामांचा जिव्हाळ्याचा विषय असल्यामुळेच जनांना त्यांनी शिकवण दिली आहे. पांडुरंगाला प्राप्त करून घ्यायचे असेल, तर भक्तीचा-नामस्मरणाचा धागा [illegible] धरला तर पांडुरंग आपल्याला जवळ करतो, अशी ते शिकवण देतात.

सामाजिक शिकवण :

संत तुकारामांच्या शिकवणीच्या विविध स्वरूपामध्ये त्यांच्या सामाजिक शिकवणीचे विशेष महत्त्व आहे. तुकारामांनी आपल्या अभंगातून सामाजिक समतेचा पुरस्कार केलेला आहे. त्यामधून त्यांचा सामाजिक दृष्टिकोन स्पष्ट होतो.

"जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती
देह कष्टविती उपकारे"

सर्व समाज हा परिपूर्ण आणि ज्ञानी बनावा ही तुकारामांची इच्छा होती, त्यामुळे संत हा समाजासाठी असतो असे त्यांनी सांगितले आहे. समाजात शांती, करुणा नांदावी, समाजाचे कल्याण व्हावे त्यासाठी संत कार्य करतो. हा तुकारामांनी दृष्टीकोन ठेवलेला होता. सामाजिक समाजापासून संतांची नाळ तुटत नाही. तुकारामांचीही समाजापासून नाळ तुटली नाही. ते सतत समाजाचे प्रबोधन करत राहिले.

अंधश्रद्धेबद्दलची शिकवण

संत तुकारामांची लोकशिक्षकाची भूमिका होती. समाजामध्ये अनेक समस्या, श्रद्धा, अंधश्रद्धा, रूढी, उपासना, व्रतवैकल्ये, तीर्थयात्रा, नवससायास, यज्ञयाग, अनुष्ठान, जादूटोणा इ. प्रथापरंपरा वर्षानुवर्षे पुढे चालत आलेल्या होत्या. त्यातून समाजाचा विकास न होता, सामाजिक अधोगती सुरु होती. तुकारामांच्या मनात या सर्वांबद्दल चिंता असल्यामुळे समाजाला त्यांनी शिकवण दिली.

"नवसे कन्यापुत्र होती । तरी का करणे लागे पती?"

अपत्यप्राप्ती होणे हे कोणत्याही स्त्रीच्या बाबतीत आनंदाचा क्षण असतो. मात्र शारीरिक अडचणींमुळे केव्हा केव्हा अपत्याची प्राप्ती होत नाही, तेव्हा नवस, होमहवन, पुत्रकामेष्टी यज्ञ अशा व्रतवैकल्यांनी अपत्य होते असे अंधश्रद्धेने ग्रासलेल्या समाजाला वाटत होते. अशा अंधश्रद्धाळू समाजाला तुकोबांनी अभंगातून प्रश्न विचारून त्यांना योग्य शिकवण दिली आहे. नवसाने मूल होत असेल तर स्त्रीला पतीची आवश्यकता आहे का ? म्हणजेच मूल होण्यासाठी स्त्रीला पतीचीच आवश्यकता असते हे सांगून तुकाराम स्त्रीच्या जीवनात पतीचे महत्त्व सांगतात. मूल होण्यासाठी दगडास शेंदूर माखणे, नवस बोलणे, बकऱ्या, कोंबडी यांचा बळी देणे अशा गोष्टींचा तुकारामांनी निषेध नोंदविला आहे. असे कर्मठ लोक केव्हा केव्हा अपत्यासाठी दुसऱ्या लहान मुलाचा बळी देतात. माणसातल्या या पशुवृत्तीवर तुकाराम टिका करतात. विवेकशून्य समाजावर केलेला तुकारामांचा हा प्रहार आहे.

ढोंगी साधू आणि गुरूबद्दलची शिकवण

तत्कालीन काळात समाज हा दैवी आणि धार्मिक कर्मकांडामध्ये गुंतला होता. त्यामुळे समाजात अनाचारी गुरू वाढलेले होते, ते समाजाला फसवत होते. अशा ढोंगी साधू आणि संतांमुळे सामाजिक नुकसान होत होते. अंगात भगवी वस्त्रे आणि डोक्यावर वाढवलेल्या केसांमुळे समाजाला ते खरे संत वाटत होते. त्यामुळे अज्ञानी स्त्री-पुरूष त्यांच्या ढोंगाला फसत होते. संत तुकारामांनी अशा लबाड लोकांपासून सावध राहण्याचा सल्ला दिला आहे. तुकाराम अभंगातून म्हणतात,

"डोई वाढवूनी केश । भूते आणती अंगास